
Boekbesprekingen

Bijbelwetenschappen

Mario Liverani (red. Niels Peter Lemche en Emanuel Pfoh), *Historiography, Ideology and Politics in the Ancient Near East and Israel* [Copenhagen International Seminar: Changing Perspectives 5] (Londen: Routledge, 2021) xiv + 324 p., £ 120.00 (ISBN 9780367742485).

Nog niet zo lang geleden was het heel gebruikelijk om reconstructies van Israël's geschiedenis vooral te baseren op de Bijbel. Zeker de verhalen over de vroege periode, zoals te vinden in Genesis tot Richteren, werden uiteraard onderworpen aan historisch-kritische analyses, maar dan werden ze toch geacht zinvolle informatie te bieden over de tijd waarover ze vertelden. Sinds de laatste decennia van de vorige eeuw is echter een andere visie dominant geworden. De bijbelverhalen worden – overigens net als andere oudoosterse teksten – nu vaak als zó ideologisch gekleurd gezien, dat ze vooral licht werpen op de tijd waarin ze geschreven zijn, niet zozeer op de tijd waaróver ze schrijven.

Een wetenschapper die in deze ontwikkeling een belangrijke rol gespeeld heeft, is de Italiaanse historicus Mario Liverani (geboren in 1939). Hij schreef diverse stevige boeken over het oude Nabije Oosten (en het oude Israël als onderdeel daarvan), en daarnaast vele artikelen. De nu verschenen bundel biedt een verzameling van achttien van die artikelen. Alle werden al eerder gepubliceerd (tussen 1965 en 2010), maar elf ervan verschenen in het Italiaans en zijn nu voor het eerst in het Engels vertaald.

Dat Liverani al vroeg bovengenoemde visie aanhing, blijkt in het bijzonder uit zijn

methodische artikel uit 1973, getiteld 'Memorandum on the Approach to Historiographic Texts' (28-47). Aan de hand van diverse voorbeelden betoogt hij daarin dat oudoosterse teksten altijd vanuit een bepaald perspectief en met een zeker (bijv. politiek) doel zijn geschreven, en dat dat de inhoud zeer heeft gekleurd. Deze nadruk op het grote subjectieve element van de teksten kenmerkt ook de andere artikelen, die handelen over uiteenlopende onderwerpen als de functie van epische teksten aan het Ugaritische hof (16-27), de 13de-eeuwse 'propagandaoorlog' tussen de Egyptenaren en de Hettieten (121-134) en politieke ideologieën in de Amarna-brieven (202-221).

In een viertal artikelen is meer dan zijdelinge aandacht voor het oude Israël. Liverani vergelijkt de Assyrische koningsideologie met die in Israël (155-167). Hij bespreekt de problemen die hij ziet om aan Israël's 'oorsprongsmythen' – de bijbelverhalen dus – zomaar informatie te ontleen over Israël's vroege geschiedenis; dat doen we immers ook niet bij andere volken (257-273). In een essay uit 1999 geeft hij een overzicht van de toenmalige ontwikkelingen in de historiografie van het oude Israël (274-290). In het laatste artikel van de bundel, tevens één van de meest recente, maakt Liverani aannemelijk dat de auteurs van het bijbelboek Koningen kennis gehad moeten hebben van de historiografische literatuur uit Mesopotamië (291-309).

Deze bundel laat iets zien van Liverani's geweldige kennis over de geschiedenis en literatuur van het hele Nabije Oosten. Die brede blik maakt het ook de moeite waard kennis te nemen van zijn visie op het oude Israël en de oudtestamentische historiogra-

fie. Op het punt van de historiciteit roept die visie wel fundamentele vragen op. Tegelijkertijd is Liverani's benadering – zijn nadruk op het subjectieve element van de teksten – ook voor de gereformeerde exegeet van belang. Juist in dat subjectieve element liggen immers de prediking en de theologie van de geschiedenisverhalen besloten.

Dordrecht

H. de Waard

John S. Kloppenborg, *Christ's Associations: Connecting and Belonging in the Ancient City* (New Haven en Londen: Yale University Press, 2019) xxxii + 497 p., \$ 40.00 (ISBN 9870300217049).

John Kloppenborg, hoogleraar religie aan de University of Toronto, heeft reeds diverse wetenschappelijke publicaties over *associations* (gemeenschappen) in de oudheid op zijn naam staan. In 2019 werd er nog één aan toegevoegd. Van zijn hand verscheen een monografie om, met zijn kennis van allereerste *associations*, de lacune aan informatie van de sociale aspecten van de eerste christelijke gemeenschappen enigszins op te vullen. Kloppenborg wil door middel van informatie over andere groeperingen in de oudheid inzichtelijk maken hoe de eerste christelijke gemeenschappen waarschijnlijk zijn geweest wat betreft aantallen en sociale structuren. Hij bespreekt in de introductie uitgebreid de methodologische bezwaren om de Griekse en Romeinse *associations* te vergelijken met de vroegchristelijke gemeenschappen.

In twaalf hoofdstukken beschrijft Kloppenborg allerlei activiteiten van *associations* en de impact daarvan op de sociale identiteit van hun leden in de Grieks-Romeinse wereld. In de eerste twee hoofdstukken geeft hij een indruk van de brede aanwezigheid van *associations* in de Grieks-Romeinse wereld. Zijn doel is om de lezer een idee te

geven van de hoeveelheid van en diversiteit aan *associations* over de hele mediterrane wereld (54). Belangrijke primaire bronnen bij deze beschrijvingen zijn de overgeleverde *alba* (lijsten met namen) en schriftelijke documenten over samenkomsten van *associations*. Deze *associations* vergelijkt hij aan de hand van vijf voorgestelde maatstaven met de christelijke gemeenschappen, namelijk: 1. etnische diversiteit versus etnische uniformiteit; 2. genderdiversiteit; 3. diversiteit versus uniformiteit in wettelijke status en burgerschap van de leden; 4. connectiviteit met de burgerlijke elite, en 5. zijdelingse verbindingen met andere groepen (94). Op basis van deze maatstaven ziet hij overeenkomsten tussen bijvoorbeeld *The Philippian Christ Assembly* en *The builder-carpenters of Luna* (81-84).

In het derde hoofdstuk bekritiseert Kloppenborg verschillende argumenten om tot een bepaalde visie op de omvang van de christelijke gemeenschappen te komen. Hijzelf presenteert een tabel waarin het ledental van 141 *associations* is opgenomen (124-130). Mede op basis daarvan stelt hij: 'These data suggest that we should imagine relatively small Christ assemblies, at least at first, employing a range of dining and meeting spaces comparable to those that we know were used by cultic associations' (123).

In de volgende hoofdstukken gaat Kloppenborg in op het belang van het behoren tot een *association* voor het *social capital* en de identiteit van haar leden. Hij behandelt achtereenvolgens de rol van *associations* voor *belonging* (hoofdstuk 4), de plaats van *associations* in de stedelijke economie (hoofdstuk 5), de sociale status van (christelijke) *associations* (hoofdstuk 6), het belang van gezamenlijke maaltijden (hoofdstuk 7), de collecte of financiële afdrachten van de leden aan de *associations* (hoofdstuk 8), het belang van begrafenissen van haar leden (hoofdstuk 9), de plaats van de christelijke

gemeenschap binnen de stedelijke ruimte en hun imiterende en ambivalente houding ten opzichte van andere groepen in de stedelijke samenleving (hoofdstuk 10), en de redenen waarom personen de christelijke gemeenschap weer verlieten (hoofdstuk 11). In elk hoofdstuk verrijkt hij de gegevens over christelijke gemeenschappen uit het Nieuwe Testament met een veelheid aan data ontleend aan andere gemeenschappen in de Grieks-Romeinse wereld.

Het boek vergroot het historische besef van de lezer door de sociale context van de eerste christenen te schetsen. Het geeft inzicht in het belang van sociaal kapitaal dat ontstond door het behoren tot een *association*. De eruditie van Kloppenborg blijkt op elke bladzijde. Samen met het hoogwaardige Engels daagt het boek de lezer uit om geduldig door te lezen. Het manco van het boek ligt wat mij betreft vooral in het feit dat Kloppenborg bijbelse gegevens herhaaldelijk ter discussie stelt of vanwege geconstrueerde waarschijnlijkheden vanuit niet-bijbelse gegevens zelfs verwerpt (98). Tevens verklaart hij de bekering tot of het verlaten van de christelijke gemeenschap slechts vanuit sociologische en economische omstandigheden van de leden. Dit is een miskenning van de kracht van Woord en Geest, hoewel zulke omstandigheden meegenomen mogen worden in de verklaring van de groei van de gemeenschappen. God werkt immers door de omstandigheden heen.

Voor ieder die zich met de sociale context van de eerste christelijke gemeenschappen bezighoudt, is dit boek een must. Alle andere lezers verrijken hun historische kennis met deze prachtig verzorgde uitgave.

Loon op Zand

G.T. van Appeldoorn

Andreas J. Köstenberger, *Handbook on Hebrews through Revelation* (Grand Rapids: Baker Academic, 2020) xviii + 286 p., \$ 34.99 (ISBN 9781540960184).

Na de vierdelige serie *Handbooks on the Old Testament* is uitgeverij Baker Academics begonnen met een vergelijkbare reeks op het Nieuwe Testament. Het handboek op Handelingen en de Brieven van Paulus werd geschreven door Thomas Schreiner, en voor de overige brieven van het Nieuwe Testament plus het boek *Openbaring* heeft men Andreas Köstenberger gevraagd. Hij is hoogleraar aan het Midwest Baptist Theological Seminary in Kansas City, Missouri en editor van het *Journal of Evangelical Theological Society*. Köstenberger, die inmiddels een respectabel aantal boeken op zijn naam heeft staan, wordt dan ook door de uitgever gepresenteerd als 'a leading evangelical scholar'.

Deze Amerikaanse handboeken houden het midden tussen een inleiding, waarin allerlei vraagstukken rond auteurschap, structuur en datering van het desbetreffende bijbelboek ter sprake komen, en een commentaar op de lopende tekst. Het aantal voetnoten is ter wille van de leesbaarheid beperkt gehouden. Aan het eind van elk hoofdstuk vindt men wel literatuur voor verdere studie. Köstenberger behandelt in acht hoofdstukken alle niet-paulinische brieven uit het Nieuwe Testament: Hebreëen, Jakobus, 1 Petrus, 2 Petrus, 1 Johannes, 2-3 Johannes en Judas, plus het boek *Openbaring*. Daarbij ligt het accent niet zozeer op de inleidingskwesities als wel op de tekststructuur en het redebeleid. Handig zijn de tabellen die dit laatste inzichtelijk maken. De opzet van het geheel doet enigszins denken aan wat de Duitsers 'Bibelkunde' noemen, vergelijkbaar met een uitvoerig geannoteerde studiebijbel.

Andreas Köstenberger heeft een beknopt en degelijk maar weinig origineel handboek afgeleverd. Al de door hem besproken docu-

menten komen tot hun recht. Hij doet echter geen enkele poging om ze historisch of inhoudelijk met elkaar te verbinden. De waardevolle studie van Darian Lockett uit 2016, over de zeven Katholieke Brieven als corpus (*Letters from the Pillar Apostles*, besproken in TR 61.3), lijkt aan zijn aandacht te zijn ontsnapt. Alleen in het Woord vooraf gebruikt Köstenberger tot tweemaal toe de term 'General Epistles', maar dan telt hij er merkwaardig genoeg acht in plaats van zeven, blijkbaar omdat hij de brief aan de Hebreëen meerekent. Dat die volgens hem niet afkomstig is van de apostel Paulus, maakt Hebreëen nog geen onderdeel van de Katholieke Brieven.

Terwijl dit nieuwe handboek beslist bruikbaar is en in een serie verschijnt, geef ik persoonlijk de voorkeur aan twee zelfstandige boeken over Hebreëen en de Katholieke Brieven die al bestaan, namelijk Karen Jobes, *Letters to the Church: A Survey of Hebrews and the General Epistles* (2011) of Herbert Bateman, *Interpreting the General Letters* (2013). Alleen bieden zij geen bespreking van het boek Openbaring, maar over het laatste bijbelboek is genoeg goede literatuur te vinden.

Kampen P.H.R. van Houwelingen

Kerk- en theologiegeschiedenis

Marijn de Kroon en Willem van 't Spijker, *Martin Bucer (1491-1551). Collected Studies on his Life, Work, Doctrine, and Influence*, Christa Boerke en Jan C. Klok (red.), (Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2018) 446 p., € 89,99 (ISBN 9783525552728).

De 22 Duits- en Engelstalige artikelen in deze bundel zijn thematisch gerangschikt onder kopjes waarin de theologie van de reformator van Straatsburg vrij losjes gerelateerd wordt

aan de traditie, aan Calvijn, aan Bucers polemiek, aan het recht, aan Bucers persoon, aan de stadsreformaties en aan de ethiek.

Marijn de Kroon (1928) gaf jarenlang bij het Bucer-instituut te Munster leiding aan de uitgave van Bucers geschriften. Hij promoveerde in 1968 op de theologie van Calvijn onder de titel *De eer van God en het heil van de mens*. Hij schrijft onder andere over Bucers verhouding tot Calvijn. Uit Calvijns commentaar op de Romeinenbrief blijkt dat hij beïnvloed is door Bucer. Beiden waren kritisch over een monarchie waarin de vorst absolute heerschappij heeft. Calvijn benadrukt sterker dan zijn collega uit Straatsburg dat de magistraat ook verplichtingen heeft tegenover de onderdanen (181). Dat werkt hij later uit in de *Institutie*. Ook in dat werk is hij schatplichtig aan Bucer, met name als hij stelt dat de lagere standen het recht van opstand hebben tegen de hogere overheid als die het volk onderdrukt. De tien artikelen van De Kroons hand zijn oorspronkelijk gepubliceerd tussen 1976 en 1997. De oudste - maar de laatste in de bundel - gaat over de visie van de reformator op het avondmaal zoals die blijkt uit opmerkingen in zijn Psalmencommentaar. Door de irenische atmosfeer zou je haast denken dat er helemaal geen sprake was van een controverse.

Dat die avondmaalsstrijd wel degelijk heftig was, blijkt uit een artikel uit 1979 van de hand van Willem van 't Spijker (1926-2021), hoogleraar kerkgeschiedenis in Apeldoorn, over de ontmoeting tussen Luther en Bucer bij het colloquium van Marburg in 1529. Luther wilde zijn collega's uit Zürich en Straatsburg niet eens als broeders erkennen, zo schreef hij aan zijn Käthie (221). De felheid van het debat verklaart de auteur vanuit de verwachting van Luther en de zijnen dat de breuk met de paus en de keizer nog geheeld kon worden, daarom hielden zij maximale afstand van de zogenaamde sacra-

mentariërs. Bucer bleef van zijn kant irenisch. Het getuigt van zelfkennis als hij schrijft: ‘Als een broeder onze visie niet meteen accepteert zijn we geneigd om dit aan alles te wijten behalve aan simpele onwetendheid en hem te verwerpen met onvriendelijke beschuldigingen’ (238). Over de pneumatologie schrijft Van ’t Spijker dat Bucer Luthers tegenstelling tussen wet en evangelie vervangen heeft door de wet te verbinden met de Heilige Geest. ‘Ook de wet biedt godskennis, maar zonder de Geest kan de wet dat niet volbrengen, zoals ook het Evangelie zonder de Geest geen heil bewerkt’ (116).

Van ’t Spijker heeft zich eveneens intensief verdiept in de relatie tussen Bucer en Calvijn. Hun vriendschap was theologisch gefundeerd en gebaseerd op hun gedeelde gemeenschap met Christus. Vooral na Calvijns verblijf in Straatsburg (1538-1541) is er sprake van een wederzijdse invloed met name in de ecclesiologie en in de praktijk van de eredienst. Het geheim van Bucers theologie schuilt in zijn vroomheid, of zoals hij het in 1548 samenvat in de ware godskennis en de mensenkennis (316). Hoewel er sprake is van piëtistische elementen in zijn theologie is de karakterisering van Bucer als piëtist onder de reformatoren in kerkhistorische zin een anachronisme.

In het eerste deel presenteert De Kroon Bucer als een leerling van Augustinus. Dat roept de vraag op of de strijd tussen de lutherse en gereformeerde reformatoren over Woord en Geest, over de sacramenten en over de relatie tussen kerk en overheid niet ten diepste een discussie is over de theologische erfenis van Augustinus. In datzelfde deel schrijft Van ’t Spijker over Bucers relatie tot de scholastiek. De Schrift - het *deus dixit* - is voor hem het uitgangspunt (*principium*) van de theologie, maar dat betekent niet dat vanuit dit uitgangspunt allerlei rationele conclusies getrokken kunnen worden, zoals in de latere gereformeerde scholastiek. Recenter

onderzoek legt de vinger meer bij de continuïteit tussen Reformatie en gereformeerde orthodoxie.

Beide auteurs hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan het onderzoek naar Bucer en naar zijn invloed op de ontwikkeling van de vroege gereformeerde theologie. Het stemt tot dankbaarheid dat de bezorgers hun theologische erfenis zo goed verzorgd hebben verzameld en uitgegeven.

H. van den Belt

Linda Stuckrath Gottschalk, *Pleading for Diversity: The Church Caspar Coolhaes Wanted* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017) 314 p., € 90,00 (ISBN 9783525552803).

Al enkele jaren geleden verscheen een voortreffelijke studie van Linda Stuckrath Gottschalk (Tyndale Theological Seminary) over Caspar Coolhaes (ca. 1534-1615). Zijn jaartallen laten zien dat hij een bijzondere figuur van de Nederlandse reformatie is. Geboren in Keulen werd hij in 1554 monnik bij de kartuizers in Koblenz. Zes jaar later verliet hij de orde, ‘beter verlicht door de Heer’, zoals hij in *Een cort, waerachtich verhael* (1610) schrijft, en trad in het huwelijk. Stuckrath heeft grondig werk gedaan om Coolhaes’ studiegang op te sporen en ook als dat geen ontdekkingen bracht, getuigt haar werk van zorgvuldigheid.

Deze boekbespreking heeft te lang op zich laten wachten. Nu ik alsnog aandacht voor dit boek vraag, kan ik in elk geval laten zien op welke momenten ik deze monografie over Coolhaes ter hand genomen en met vrucht gebruikt heb. Dat gebeurde in de eerste plaats toen ik de figuur van Coolhaes tegenkwam als predikant in Essen. Hij was er een van ‘de twee Caspars’ (de tweede Caspar Isselburg). De twee Caspars zouden

een groot aantal exemplaren van een dialoog van Joannes Anastasius Geldrus de stad in gesmokkeld hebben. De lutheraan Hermann Hamelmann, die hierover bericht, heeft vooral problemen met het volgende: 'Dat zij aanbevelen bij het gebruik en de uitreiking van het avondmaal van Christus gewoon een groot grof en zwart Westfaals boerenbrood te nemen'. De lutheranen hebben de hostie behouden en hebben een afschuw van het gebruik van gewoon brood door de 'sacramentariërs', zoals zij ook de gereformeerden van de Palts beschouwen. De bedoelde regel komt niet uit een geschrift van Joannes Anastasius Veluanus, maar uit *Ein kurtzer Wegweiser*, in 1564 door diens neef Gerardus Verstege gepubliceerd. Uit *Pleading for Diversity* leerde ik dat Coolhaes en zijn gezin gedurende drie jaar in Essen leefden, in goede verstandhouding met Caspar von Isselburg. Stuckrath signaleert dat Coolhaes 'became embroiled in a theological controversy every bit as volatile as that which he would experience in the Netherlands in 1581-1581' (40). In Essen betrof het de rechtvaardigings- en avondmaalsleer. De auteur tekent aan dat noch Coolhaes zelf noch zijn eerdere biograaf H.C. Rogge de gebeurtenissen in Essen noemt 'which were so similar to later Coolhaes episodes'. Toch vraag ik mij af of zij zonder nader onderzoek Coolhaes' vroege optreden kan vergelijken met zijn latere conflicten. In de periode in Essen lijkt het een klassiek conflict tussen lutheranen en gereformeerden rond de viering van het avondmaal. Daarin speelt ook Heinrich Barenbroch een rol, de lutherse voorganger van Joannes Anastasius Veluanus in Bacharach. Kortom: *Pleading for Diversity* biedt in het eerste deel ook een biografie van Caspar Coolhaes die ertoe uitnodigt hem in de verschillende contexten van zijn levensloop te duiden.

Het tweede moment waarop deze monografie mij te hulp kwam was bij het jaartal

1581, het jaar waarin de nationale synode te Middelburg Coolhaes op het matje riep. Mijn onderzoek richtte zich op een geschrift uit dat jaar met de titel *Vande uiterlyke kerkcke Godes* dat aan de Utrechtse predikant van de Jacobikerk, Duifhuis, wordt toegeschreven. Dit geeft mij ruimte voor een kleine correctie: de voornaam van Duifhuis was niet Herman maar Huybrecht of Hubert (98). Ook lijkt het me niet fair om hem 'another libertine preacher' te noemen. Maar *Pleading for Diversity* biedt in hoofdstuk 3 wel een fraaie tekening van dat spannende jaar waarin het publieke dispuut met Coolhaes in Den Haag begon. Hij zou ook de nationale synode van Den Haag 1586 nog bezighouden.

Terecht heeft dr. Stuckrath Gottschalk ervoor gekozen Coolhaes' werk op de noemer van de ecclesiology te zetten. 'The Church Caspar Coolhaes Wanted', zoals de fraaie ondertitel luidt, werd niet de landelijke publieke kerk die door de gereformeerde kerken en hun vergaderingen is gebouwd. De Leidse predikant wilde geen kerkenraad met zelfstandigheid in de leiding van de plaatselijke kerk. Coolhaes' ecclesiology was spiritualistisch, waarbij het toezicht bij de christelijk gedachte overheid in goede handen zou zijn. Hoofdstuk 6 geeft een toegankelijke bespreking van het 16de-eeuwse spiritualisme en van Coolhaes' eigen profiel in onderscheid van Sebastian Franck en Caspar Schwenckfeld.

Een boeiende gedachte die bij het herlezen van *Pleading for Diversity* en schrijven van de boekbespreking opkomt: als contemporaine briefschrijvers niet naar Huybrecht Duifhuis wezen, zou het anoniem verschenen *Vande uiterlike kercke Godes* best aan Caspar Coolhaes toegeschreven kunnen worden. Aanleiding om de Leidse doctor Linda Stuckrath Gottschalk alsnog op deze plaats lof toe te zwaaien.

Thomas H. McCall en Keith D. Stanglin, *After Arminius: A Historical Introduction to Arminian Theology* (New York: Oxford University Press, 2021) 281 p., £ 22.99 (ISBN 9780190874209).

Dit onderzoek van McCall en Stanglin is een vervolg op hun *Jacob Arminius: Theologian of Grace* (2012), waarin het leven en werk van Arminius centraal staat. In *After Arminius* gaan beide auteurs in op ontwikkelingen en discussies in de geschiedenis van de arminiaanse theologie.

Na een definitie van arminianisme en een samenvatting van Arminius' oorspronkelijke inzet (hoofdstuk 1), is het onderzoek gericht op de remonstranten in Nederland en vooral op de arminiaanse opvattingen in Engeland (hoofdstuk 2). De auteurs stellen dat voorzichtigheid geboden is om latere ontwikkelingen terug te projecteren op de grondlegger van de beweging, want Arminius bleef op diverse punten nadrukkelijk in het gereformeerde spoor. Tegelijk valt volgens hen niet te ontkennen dat bij hem aanzetten zichtbaar zijn die door hem geïnspireerde theologen hebben uitgewerkt. Remonstrantse vertegenwoordigers in Nederland wilden een open en eerlijke discussie over gerezen leerverschillen, maar hun 'nederlaag' op de Dordtse synode bracht hen al spoedig in radicaler vaarwater, in de richting van een meer moderne koers, zoals in hun visie op de Schrift en de verzoening. In Engeland kreeg het arminianisme vooral een plaats in de Engelse staatskerk en lokte in de gehele 17de eeuw scherpe discussies uit. Wat deze studie vooral aan de orde stelt, is de eigen toespitsing die het Engelse arminianisme kreeg in de kring van het 18de-eeuwse methodisme (hoofdstukken 3-5). Het begon met de gebroeders John en Charles Wesley, die enerzijds sterk aansloten bij de orthodox-gereformeerde leer, zoals deze in puriteinse kring sterk was geconcentreerd op de soteriologie,

maar die tegelijk arminiaanse accenten legden, zoals een voorwaardelijke verkiezingsleer, een universele verzoening, een vrije menselijke wil om de genade te kunnen aannemen of af te wijzen, evenals de mogelijkheid om de genade te verliezen. Eigen aan het methodisme was verder de leer van de geestelijke perfectie, die in de heiligheidsbeweging van de 19de eeuw tot verdere ontplooiing kwam. Hierin ging het niet zozeer om een mogelijkheid van een volmaakt leven, want methodisten voelden wel aan dat zo iets te hoog was gegrepen, maar om een hoger niveau van toewijding aan God. Het gevolg was dat er twee niveaus van geloven en een tweedeling van gelovigen ontstonden.

De studie schildert ook de ontwikkeling in methodistische kring die zich eerder al in Nederlandse remonstrantse kring had voltrokken: die van de moderniteit. Terwijl John Wesley en zijn nazaten tot ver in de 19de eeuw in het orthodoxe spoor bleven, werden aan het einde ervan moderne tendensen steeds duidelijker zichtbaar in de visie op de Bijbel, op de zondeleer en op de christologie. Aan het einde (hoofdstuk 6) brengen McCall en Stanglin zowel de breedte als de verscheidenheid van het arminianisme in de 20ste eeuw naar voren. Het komt voor in segmenten van het baptisme, in pinksterkerken en in andere groepen die zich aanvankelijk vooral in Noord-Amerika ophielden maar de laatste tijd ook in andere delen van de wereld present zijn, zodat arminianisme een globaal fenomeen is geworden.

De conclusies van de studie zijn dat het arminianisme aanzienlijke verscheidenheid kent, maar dat desondanks enkele karakteristieken het verschil met de orthodox-gereformeerde lijn bepalen: de nadruk op Gods goedheid in schepping en verlossing, die kritisch staat tegenover de orthodox-gereformeerde predestinatieleer. Op de menselijke vrijheid als tegenwicht voor het overheersende accent op de genade. Op de sterk ethi-

sche benadering van het christenleven, waarbij met name in het methodisme optimisme aanwezig is over groei en voortgang. Tot slot op tolerantie en oecumene, die vanaf de marginalisering van de remonstrantse beweging in Nederland hoog in het vaandel kwam te staan en uiteindelijk in de 20ste eeuw resulteerde in het propageren van wereldwijde oecumene die ook andere godsdiensten zou insluiten.

McCall en Stanglin geven de verscheidenheid van het arminianisme in zijn historische ontwikkelingen en mondiale vertakkingen helder weer. Hoewel ze waarschuwen voor de te simpele onderscheiding van ‘arminianen van het hoofd’ en ‘arminianen van het hart’ - termen die in eerder onderzoek werden geopperd - laten ze de waarheidskern ervan staan: de eerstgenoemden kwamen veelal in heterodox vaarwater terecht, terwijl het arminianisme van de laatstgenoemden - de methodisten - in de klassieke lijn stond en trinitarisch, christocentrisch en ‘evangelical’ van aard was. De auteurs laten eveneens zien dat het arminianisme, ondanks alle nuance en verscheidenheid, vanaf het begin theologische en spirituele verschillen kende ten opzichte van de orthodox-gereformeerde positie. Op de Dordtse synode ging het dan uiteindelijk ook om wezenlijke zaken op de terreinen van de godsleer en de soteriologie.

Waddinxveen

R.W. de Koeijer

Erik A. de Boer, met medewerking van Jac. de Groot, *De doorstart van de gereformeerde kerk. Kerckboek Campen en correspondentie (1617-1625)* (Kampen: Brevier, 2021) 300 p., € 21,99 (ISBN 9789492701107).

‘Dit boek gaat over de doorstart van de minderheid in Kampen die de steun van de meerderheid in Dordrecht en Den Haag

kreeg’, zegt Erik A. de Boer in de inleiding. Het gaat om het conflict dat zich in het begin van de 17de eeuw in Kampen afspeelde en dat op nationaal niveau tot ontkenning kwam. Toen kwamen namelijk de nationale synode in Dordrecht en prins Maurits in Den Haag eraan te pas ‘om de meerderheid de macht te ontnemen en de minderheid te helpen overleven’.

Deze uitgave bevat een transcriptie van het eerst bewaard gebleven notulenboek, *het Kerckboek Campen* van de gereformeerde Kamper kerkenraad over de jaren 1618 tot 1624, toen Kampen in de geschiedenis van de remonstrantse twisten een unieke plaats innam. Bovendien is de relevante correspondentie opgenomen, waaronder brieven van Bogerman, de voorzitter van de Dordtse synode en van stadhouder Maurits.

In de uitvoerige Inleiding tekent De Boer de gebeurtenissen. Het conflict tussen remonstranten en contraremonstranten speelde zich voornamelijk af in het gewest Holland. Maar in Overijssel was Kampen ‘het bruggenhoofd van het remonstrantisme’. De vier Kamper predikanten werden voor het blok gesteld: of ze bleven hun remonstrantse overtuiging trouw of ze ondertekenden ‘de Acte van stilstand’. In beide gevallen zouden ze hun ambt verliezen. In het eerste geval volgde verbanning uit de Republiek, in het tweede geval konden ze blijven.

Bij de vier Kamper predikanten ging het verschillend toe. Thomas Goswinius keerde uit ballingschap terug en mocht verder als burger in zijn vaderstad wonen. Het *Kerckboek* bevat over zijn terugkeer en zijn theologische positie een dossier aan brieven. Ook Evert Voscuyl was in 1623 zijn omzwervingen moe, tekende de Acte van stilstand en keerde terug naar zijn geboortestad Amsterdam. Assurerus Matthisius is de enige die trouw bleef aan de Remonstrantse Broederschap. Als de tolerantie na het overlijden van Maurits groter wordt, keert hij terug en

wordt predikant in Rotterdam. Johannes Schloterus smeekt om toestemming om terug te mogen keren. Hij herroept zijn eerdere overtuiging en schrijft zelfs een pamflet, waarin hij de Dordtse Leerregels en de veroordeling van de Vijf artikelen van de Remonstranten verdedigt.

De gemeente waarvan het *Kerckboek*, zijnde het oudste bewaard gebleven notulenboek van Kampen, afkomstig is, noemde zich 'de oude, ware gereformeerde gemeente te Campen' en kreeg als zodanig erkenning van de nationale synode. Vierhonderd jaar na datum is nu dat document opnieuw uitgegeven. Uit de briefwisseling, zoals die in het Stadsarchief Kampen wordt bewaard, is vooral die correspondentie gekozen van en over de vier remonstrantse predikanten. Hun stem was het zwijgen opgelegd. Om hen in de geschiedschrijving recht te doen is het weinig dat van hun hand is overgebleven ook nauwkeurig getranscribeerd. Alle documenten worden door De Boer verantwoord en nader toegelicht. Hij besluit zijn inleiding met de mededeling dat het pamflet waarin Schloterus de nationale synode verdedigde, tijdens zijn leven niet mocht worden gepubliceerd. Dat wordt nu voor het eerst in dit boek gedaan.

Ik geef een voorbeeld van een getranscribeerde tekst van de notulen, te weten over een viering van het avondmaal: 'Het heylig Avontmael is uytgedeelt inde Broerkerke, daer over 200 communicanten syn geweest. Ende is de uytdeelingge ende beyde de predication gedaen by Hieronymum Vogellium, voormiddagh verklarende 1 Cor. 10:15, 16, 17, naden middagh, 2 Cor 5 : 17.(...) Na de eerste predicatie is ons voor de Remonstrantsche leraers getoont de uytshryvingge van het Synode provinciaal, by die van Steenwijk gedaen, ende is by H. Vogellius de receptisse (ontvangstbevestiging) gethekent.' En dan volgen de namen van 'de ledematen der Oude ware Gereformeerde kerke van

Kampen'. Geen teksten voor ontspannen lezing. Maar 'het bijzondere verhaal van Kampen wordt hier gedocumenteerd', zo wordt terecht gezegd.

Het boek sluit af met een lijst van korte biografieën van predikanten uit Kampen en omgeving uit het Kamper kerkboek, onder wie Johannes Bogerman(nus) sr., Wilhelmus Baudartius, Petrus Plancius (Peter Platvoet) jr. en Jacobus Trigland.

Verder wordt opgemerkt dat nauwelijks onderzoek is gedaan naar de wijze waarop de provinciale synodes zich na de besluiten van Dordrecht met de remonstrantse predikanten hebben beziggehouden. 'Ook de terugkeer van de remonstranten naar de publieke gereformeerde kerk verdient nader onderzoek.' Wellicht geeft deze fraaie uitgave daartoe de aanzetten.

Huizen

J. van der Graaf

Thomas Klöckner, *Heinrich Alting (1583–1644): Lebensbild und Bedeutung für die reformierte Historiografie und Dogmengeschichtsschreibung des 17. Jahrhunderts* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2019) 431 p., € 100,00 (ISBN 9783525516997).

In 2018 promoveerde de Duitse baptistenpredikant Thomas Klöckner uit Kaiserslautern aan de Theologische Universiteit Apeldoorn op een historische studie naar de Groninger hoogleraar Heinrich Alting. Zijn dissertatie is in licht bewerkte vorm een jaar later uitgegeven. Het proefschrift bestaat naast de inleiding en epiloog uit drie hoofdstukken waarin achtereenvolgens Altings biografie, twee historische werken en zijn dogmengeschiedenis, de *Theologia Historica*, aan de orde komen.

Alting werd geboren in Emden als zoon van de Noord-Nederlandse kerkhervormer Menso Alting (1541-1612). Hij studeerde in

Groningen en Herborn en werd hoogleraar in Heidelberg en in die functie door de Palts afgevaardigd naar de Synode van Dordrecht. Vanwege de Dertigjarige Oorlog moest hij vluchten en werd na wat omzwervingen in 1627 hoogleraar in Groningen. Hij werkte als revisor mee aan de Statenvertaling en schrijft daarover: ‘Voor dit heilige werk verbleef ik het grootste deel van het jaar [1635] in Leiden met negen collega’s, hoewel de pest onmenselijk woedde. Wij bleven door Gods goedheid echter allen daarvan verschoond. In de laatste week werden er 1.452 begraven’ (169-170).

Klöckners studie focust op Altings werk als historicus. Hij was een van de grondleggers van de dogmengeschiedenis als zelfstandige discipline naast de dogmatiek, hoewel hij de geschiedenis nog op prekritische en premoderne manier bestudeerde. In het hoofdstuk over Altings compendium van de ‘heilige en profane geschiedenis’ en zijn kerkgeschiedenis van de Palts betoogt de auteur dat zich daarin Altings aan Melanchthon ontleende duiding van de geschiedenis als een afwisseling van verval en hervorming (*depravatio* en *reformatio*) reeds aftekent. Als hoogtepunt in de *Historia ecclesiae Palatinae* geldt de tweede reformatie onder de keurvorst Frederik III die Alting als ‘koning Josia’ betitelt (268).

De *Theologia Historica*, het onderwerp van het derde hoofdstuk, is geschreven voor de Groningse studenten als inleiding in de geschiedenis van de geloofsleer. Waarschijnlijk waren het oorspronkelijk colleges. Alting is niet verder gekomen dan de eerste vier *loci*: over de aard van de theologie, over het Woord van God, over de godsleer en over Gods besluiten in het algemeen en de predestinatie in het bijzonder. De historische beschrijving van de eerste *locus* begint bij de theologie van Adam en Eva in het paradijs. De *theologia falsa* van Kaïn is het eerste voorbeeld van deformatie in Altings vroege

kerk- en dogmengeschiedenis (299), waarna hij de hele bijbelse geschiedenis en kerkgeschiedenis doorloopt en duidt. Deze benadering herhaalt hij bij de andere *loci*. Met betrekking tot de Schrift stelt hij dat haar gezag vanaf de 11de eeuw tot aan de Reformatie vervangen werd door het canonieke recht en de scholastieke theologie, al waren er ook uitzonderingen zoals de waldenzen en de humanist Wessel Gansfort, die terecht door zijn tijdgenoten als het licht der wereld (*lux mundi*) werd getypeerd en die hij als voorloper van de Reformatie beschouwt.

Dit gedegen proefschrift bevat vele interessante details, maar de auteur had wellicht hier en daar iets minder descriptief en iets meer interpreterend en analyserend kunnen schrijven. Tekenend is het dat elk hoofdstuk afsluit met een *vorläufige Auswertung* en dat de vooral samenvattende epiloog slechts tien pagina’s omvat. Niettemin is het verdienen dat er van een van de Nederlandse academische theologen uit de periode van de hoge scholastiek een uitvoerige biografie is verschenen en dat zijn historische werk zo grondig is beschreven.

H. van den Belt

Madeleine Pennington, *Quakers, Christ, and the Enlightenment* (Oxford: Oxford University Press, 2021) 242 p., £ 75.00 (ISBN 9780192895271).

Toen in het midden van de 17de eeuw een bepaalde mate van tolerantie in Engeland ontstond, kwamen diverse vrije groepen op, waaronder de radicale quakers. Er ging een golf van verontwaardiging door het land in 1656 toen James Nayler – een van de leiders van de beweging – Christus’ intocht in Jeruzalem opvoerde door te paard met een gevolg de stad Bristol binnen te rijden. Nu is het niet alleen opvallend dat de quakers als

enige radicale Engelse groep de 17de eeuw 'overleefde' en tot op de huidige dag bestaat, maar ook dat ze naar een meer gematigde positie toegroeiden. Madeleine Pennington gaat in deze studie na hoe deze ontwikkeling valt te duiden. In hoofdstuk 1 schetst ze dat het onderzoek hiervoor een overwegend sociologisch-maatschappelijke verklaring heeft gevonden: onder druk van repressie zouden de quakers naar maatschappelijke acceptatie hebben gezocht, wat gebeurde via diverse aanpassingen in leer en levenspraktijk. Pennington sluit maatschappelijke invloed niet uit, maar stelt in hoofdstuk 2 dat vooral theologische en spirituele factoren het grootste gewicht hadden, met name ontwikkelingen op het terrein van de christologie.

Het boeiende van Penningtons onderzoek is dat het licht werpt op een kwestie die in het puritanismeonderzoek al langere tijd speelt: In hoeverre zijn de quakers te herleiden tot radicale elementen in het puritanisme? In zijn invloedrijke studie van de puriteinse pneumatologie - *The Holy Spirit in Puritan Faith and Experience* (1941) - stelde Geoffrey Nuttall namelijk dat er opvallende overeenkomsten bestonden tussen een radicale puriteinse stroming, die een zwaar accent legde op Gods Geest en de innerlijkheid, en de quakers. Penningtons studie ondersteunt de kritiek die Nuttall naderhand kreeg, dat ondanks een overeenkomstige focus op de innerlijkheid een directe lijn tussen puritanisme en quakers moeilijk is te handhaven. Haar voornaamste punt is namelijk dat minder radicale groepen eveneens grote nadruk legden op het innerlijke werk van de Geest, maar tegelijk de quakers scherp bekritiseerden. Deze kritiek en zelfs aversie tegen de beweging moeten dus tot een andere kwestie worden herleid: volgens Pennington was dit dus geen extreme pneumatologie, maar een van de orthodoxie afwijkende christologie.

Penningtons focus op de christologie van

de quakers laat namelijk twee dingen zien. Ten eerste beschrijft ze in hoofdstuk 3 hoe de vroege beweging de immanentie van Christus in het hart van de gelovigen benadrukte, een notie die globaal overeenkwam met de puriteinse positie. Dit accent op de innerlijke Christus was echter vermengd met heterodoxe trekken, zoals het naar de achtergrond schuiven van 'uiterlijke' kernzaken van het christelijk geloof als de Bijbel, de kerkdienst en de prediking, of de relativisering en zelfs ontkenning van orthodoxe christologische kernen, zoals de incarnatie, de tweenaturenleer, de verzoening en de lichamelijke opstanding. Christus' immanentie in de ziel was dus volgens de vroege quakers niet of nauwelijks gebaseerd op zijn heilshistorische werk. Ten tweede was er in de optiek van de quakers een dusdanige identificatie met Christus dat gelovigen een profetisch getuigenis konden verkondigen dat boven alle kritiek verheven was en op anderen arrogant overkwam. Het waren deze heterodoxe trekken die eerder aan spiritualistische invloed deden denken, een mogelijkheid die Pennington nadrukkelijk openhoudt maar waarvoor ze te weinig eensluidend historisch bewijs kan vinden.

Maar er gebeurde iets opmerkelijks. De aanvankelijke radicaliteit van de quakers veranderde in het laatste kwart van de 17de eeuw. Pennington beschrijft hoe bepaalde aanzetten in hun vroege christologie (hoofdstuk 4) uitgroeiden tot een visie waarin de historiciteit van Christus, het kruis en de verzoening grotere aandacht kregen (hoofdstukken 5-6). Verschillende discussies met zowel intellectuele tijdgenoten als in eigen gelederen lieten niet alleen hun groeiende theologische bewustwording zien, maar ook hun creativiteit om kritiek te verwerken. Intussen is het niet zo eenvoudig om zicht te krijgen op de precieze positie van de quakers. Terwijl sommige vertegenwoordigers namelijk probeerden aan te sluiten bij de orthodoxie, hadden anderen tijdelijke connecties

met Nederlandse collegianten of met kringen van de vroege Verlichting (hoofdstukken 7-8). Terwijl orthodoxe invloed misschien verrassend lijkt, is moderne ontwikkeling niet zo vreemd, want de grens tussen innerlijk licht, vrijzinnige mystieke beleving en vrij redelijk denken is nogal vloeiend.

Penningtons onderzoek beschrijft helder hoe een aanvankelijk radicale groep via theologisch gesprek en aanpassing een blijvende plaats vond in een nieuw tijdvak. Voor mij is in elk geval helder geworden dat het onderscheid tussen puriteinen en quakers verder ging dan een *gradueel* verschil in de pneumatologie: ondanks ontwikkelingen in quakerkring bleef er een *princiepelijk* onderscheid in de christologie bestaan. Ten diepste was het een verschil tussen spiritualiteit en spiritualisme.

Waddinxveen

R.W. de Koeijer

J.I. Packer, *The Heritage of Anglican Theology* (Wheaton: Crossway, 2021) 384 p., \$ 39.99 (ISBN 9781433560118).

Carl Trueman, kenner van de Engelse Reformatie en het puritanisme, heeft de bekende, vorig jaar overleden J.I. Packer (1926) omschreven als een presbyteriaans theoloog die toch anglicaan is gebleven. Trueman bedoelt ermee dat Packer vanwege zijn theologische en spirituele positie heel goed in presbyteriaanse kring had gepast, maar bewust binnen de Anglicaanse Kerk heeft getheologiseerd.

Het laatste boek dat tijdens zijn leven is voorbereid begint Packer met een uitleg van wat het anglicanisme typeert en wat volgens hem de *mainstream* is binnen deze kerkelijke traditie (hoofdstuk 1). Kenmerkende aspecten van de Anglicaanse Kerk zijn dat ze bijbels, liturgisch, evangelicaal, pastoraal, bisschoppelijk, nationaal en oecumenisch is.

Vervolgens geeft Packer aan dat men binnen deze muren globaal drie stromingen kan vinden: een hoogkerkelijke die sterk inzet op liturgie, een reformatorisch-evangelicale die sterk hecht aan de gezonde leer, en een breedkerkelijke die aan vrij denken en de cultuur een grote plaats geeft. Packer staat zelf binnen de tweede stroming en beschouwt deze als historische hoofdstroom van de Anglicaanse Kerk.

Packer volgt ook' in dit boek de methode die hij al vaker heeft gehanteerd door een moment, een stroming of een figuur uit de Engelse kerkgeschiedenis te beschrijven om daarna aan te geven wat we in de huidige tijd hiervan kunnen leren. Toch is de insteek van *The Heritage of Anglican Theology* wat anders. Hierin biedt de schrijver namelijk een kritisch overzicht van de totale Engelse kerkgeschiedenis sinds de Reformatie en analyseert hij niet alleen episodische momenten die voor vandaag nog steeds van groot belang zijn, maar ook posities die afbreuk hebben gedaan aan het oorspronkelijke karakter van de Church of England.

Fundamenteel voor de Anglicaanse Kerk is volgens Packer dat ze uit de Reformatie opkomt. Dit blijkt uit haar confessie, de *Thirty-Nine Articles* (1563), waardoor het evangelie van zonde en genade een vaste verankering heeft gekregen in haar grondslag (hoofdstuk 2). Het volgende hoofdstuk bespreekt het puritanisme, de hervormingsbeweging waardoor Packer diepgaand is beïnvloed en waarover hij de jaren door heeft geschreven. Hij beschouwt het puritanisme als een theologische, spirituele en pastorale verdieping van de Reformatie met een blijvende actuele betekenis. In hoofdstuk 4 komt Richard Hooker aan de orde, de theoloog die aan de wieg stond van de Engelse conformistische traditie en haar liefde voor kathedraal en liturgie. Deze stroming kwam in de 17de eeuw in modernere vaarwater terecht (hoofdstukken 5 en 6). In de 18^{de}

eeuw brak een nieuwe tijd aan toen de opwekkingsbeweging onder Wesley en Whitefield in de Anglicaanse Kerk ontstond en uiteindelijk uitmondde in het methodisme (hoofdstuk 7). Hoewel Packer zich nauw verbonden weet met de opwekkingstraditie, betreurt hij dat het methodisme buiten de Anglicaanse Kerk is terechtgekomen. De 19de eeuw is volgens Packer in dubbel opzicht een spanningsvolle tijd geweest voor de Church of England. Ten eerste kwam de beweging op van het anglokatholicisme, dat in zijn nadruk op de liturgie sterk naar Rome neigde (hoofdstuk 8). Ten tweede profileerde een liberale stroming zich steeds meer door haar afwijkende visie op het schriftgezag en andere kernen van de orthodoxie (hoofdstuk 9). In deze context van toenemende verscheidenheid en spanning weet Packer zich geïnspireerd door de ‘puriteinse’ bisschop van Liverpool, J.C. Ryle, die in de scherpe kritiek die hij kreeg meemaakte dat de orthodoxe positie aan het einde van de 19de eeuw steeds meer in de verdrukking raakte. Verrassend is hoe de evangelicale positie in de loop van de 20ste eeuw sterker tevoorschijn kwam, terwijl moderne ontwikkelingen doorgingen (hoofdstukken 10 en 11). Het boek sluit af met enkele reflecties over anglicaanse theologie (hoofdstuk 12).

Packers conclusie is dat anglicaanse evangelicals in een brede kerk staan en ook in de toekomst zijn geroepen om dynamisch samen te leven met verschillende tradities, wat vraagt om ontmoeting, gesprek en gezonde polemiek. Deze weg heeft Packer zelf gevolgd en is niet zonder problemen en pijn verlopen. Zijn anglicaanse keuze heeft niet alleen een breuk gegeven met de Engelse nonconformistische leider Martyn Lloyd-Jones, met wie hij aanvankelijk nauw samenwerkte maar in de jaren zeventig botste over de kerkkwestie. Packer kwam ook in de marge van de Engelse universitaire wereld terecht, omdat hij als anglicaan te conserva-

tief was voor een belangrijke onderwijspost, en vertrok eind jaren zeventig van de vorige eeuw naar Canada. Zijn blijvende erfenis is dat hij zal worden herinnerd als de theoloog die in reformatorisch-puriteinse geest, vooral via zijn docentschap aan het Regent College in Vancouver en via zijn publicaties, velen geestelijk heeft beïnvloed. Diverse van zijn publicaties hebben na zijn dood inmiddels alweer een nieuwe herdruk gekregen.

Waddinxveen

R.W. de Koeijer

Eric de Boer, Geranne Tamminga en Dolf te Velde (red.), *Gereformeerde theologie stroomopwaarts. Terugkijken op 75 jaar vrijmaking* (Amsterdam: Buijten en Schipperheijn, 2021) 176 p., € 20,90 (ISBN 9789463691123).

Op 11 augustus 1944 las Klaas Schilder in Den Haag de Acte van Vrijmaking of Wederkeer voor, waarmee de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt een feit werden. Wat heeft de vrijmaking gebracht en wat is waard om door te vertellen? Daarover ging het tijdens een symposium, dat op 31 oktober 2019 aan de Theologische Universiteit in Kampen bij 75 jaar vrijmaking werd gehouden. In deze bundel zijn de bijdragen aan het symposium gebundeld. Behalve de geschiedschrijving van de Vrijmaking door Eric de Boer en Theo van Staalduine komen verschillende kerkrechtelijke of theologische aspecten langs. Ik beperk me tot drie bijdragen.

Allereerst de bijdrage van Dirk van Keulen, die de terugblik van G. C. Berkouwer op de Vrijmaking schetst. ‘Een levenslang trauma’ is het veelzeggende opschrift. Op 22 juni 1943 was Berkouwer preses van de gereformeerde synode geworden. Hij kwam midden in de storm te staan. Van Keulen citeert M.J. Arntzen: ‘Toen de keuze op Berkouwer was gevallen, stond hij op en met

gebogen hoofd liep hij langzaam naar voren: het lam dat ter slachtbank werd geleid.' De schorsing van Schilder wist hij niet te voorkomen, zegt Van Keulen. Maar gedachtig aan een woord van Schilder, dat polemiseren betekent 'den naaste nog niet loslaten', zo liet hij ook Schilder niet los. Als hij echter reageert op meditatie van Schilder, spreekt hij van 'verval der exegese': Schilder verwringt de Schrift voor de kerkstrijd. Berkouwer toont zich 'verbijsterd' als vrijgemaakten anderen principieel de hand gaan weigeren. Intussen krijgt Berkouwer publicaties van zijn hand, die hij aan Schilder toestuurde, per kerende post terug, omdat hij die niet meer wenst te ontvangen. Nochtans schrijft Berkouwer een artikel in *Trouw* over Schilder bij diens zestigste verjaardag. Hij spreekt van 'hartstochtelijk élan', 'uitzonderlijke begaafdheid' en 'polemische natuur'. Pas als Berkouwer 84 jaar is geworden blijkt hij echt terug op wat is gepasseerd. Dan confronteert hij Schilders denken met Bavinck en Noordmans. Als Schilder dicht bij hen was gebleven, zou het dan tot een scheuring zijn gekomen?, vraagt Van Keulen zich af. Berkouwer komt dan tot de conclusie dat er onvoldoende oog is geweest voor de motieven, die bij Schilder hebben geleid tot een 'accentverschuiving' inzake het 'houden voor wedergeborene', waarop het kerkelijk geschil zich toespitste. Hij noemt de ontwikkelingen 'raadselachtig'. Ik licht dit hoofdstuk uit de bundel over de Vrijmaking eruit, omdat het me illustratief voorkomt bij terugblikken op andere kerkscheuringen, die trauma's nalieten: 'Hoe heeft het kunnen gebeuren?'

De tweede bijdrage die ik aanstip is die van Ad van der Dussen. 'De leer van de Heilige Geest gekortwiekt', kopt zijn artikel. Hij begint met een citaat van Kuiper: 'O, we leven nog zooveel buiten den Heiligen Geest, ook al eeren we den Vader en al gelooven we in den Zoon.' Hij signaleert de uitgesproken vrees bij vrijgemaakten voor wat zij noem-

den 'valse mystiek en bevindelijkheid, voor subjectivisme en spiritualisme'. Hij acht het een gemiste kans dat Kuypers klacht niet is opgepakt en legt dan de vinger bij 'het eigen moment' van de Geest in de Reformatie. Dan komt hij overigens tot de conclusie dat er alle reden is om 'de charismatische vernieuwing' met meer openheid te benaderen dan de theologie van de Vrijmaking doet. Feit is dat op het punt van bevinding de Vrijmaking zich de jaren door onderscheidde van andere delen binnen de gereformeerde gezindte en daarin toch meer neocalvinistisch was. Goed dat Van der Dussen dat als manco aan de orde stelde.

De derde bijdrage die ik noem is die van Hans Burger over 'de erfenis van de vrijgemaakte verbondstheologie', door hem geduid als 'het grote thema' voor vrijgemaakt-gereformeerden. In 1950 constateerde R.H. Bremmer dat de verbondsleer was bevrijd van de uitverkiezingsleer. Burger concludeert: 'De nadruk op objectiviteit in combinatie met een christologie die vooral het unieke van Christus benadrukt, ging tenslotte samen met een te negatieve kijk op subjectiviteit en te weinig aandacht voor de Heilige Geest.' 'Verder met het verbond' meldt de titel van Burgers bijdrage. Dat ook hier het werk van de Heilige Geest in relatie tot onze subjectiviteit wordt onderstreept acht ik de winst van deze bijdrage, samen met die van Van der Dussen.

In deze veelzijdige bundel is een waardevolle terugblik op de Vrijmaking gegeven, met de nodige zelfreflectie en met perspectief naar de toekomst, 'stroomopwaarts'.

Huizen

J. van der Graaf

Dogmatiek

Andrew B. Torrance en Thomas H. McCall (red.), *Knowing Creation: Perspectives from Theology, Philosophy, and Science*, dl. 1 (Grand Rapids: Zondervan, 2018) 341 p., \$ 27.99 (ISBN 9780310536130).

De scheppingsleer is bij uitstek een onderdeel van de christelijke theologie dat zich leent voor een interdisciplinaire benadering. Niet alleen theologen houden zich immers met de wereld als schepping bezig, maar ook natuurwetenschappers en, op een metaniveau, filosofen. In deze bundel reflecteert een aantal christelijke theologen, bijbelwetenschappers, filosofen en natuurwetenschappers elk vanuit een eigen invalshoek op wat het inhoudt om de wereld als schepping te kennen. Het doel is het verbreden van de horizon (die zo vaak bepaald wordt door de methodes van de eigen discipline) en het verantwoordelijkheid afleggen jegens elkaar als christenonderzoekers voor de manier waarop men de wereld benadert.

Wat de auteurs daarbij verbindt is dat ze geen conflict zien tussen een christelijke scheppingstheologie en 'the mainstream consensus of modern science' (19). Ze willen juist uit die antagonistische beeldvorming weg omdat ze een constructievere verhouding tussen scheppingsgeloof en wetenschap voorstaan. Dat wil niet zeggen dat ze precies gelijk denken over die verhouding. De jonge Schotse theoloog Andrew Torrance vaart bijvoorbeeld scherp aan de wind met een opstel waarin hij kritische noten kraakt over het ook door de meeste christen-wetenschappers aanvaarde methodologisch naturalisme (verderop in het boek bekend één van de andere auteurs, Mark Harris, zich er ook toe). Zelfs Torrance's eigen grootvader, de gerenommeerde theoloog T.F. Torrance, moet er in dit verband aan geloven (94). Volgens de jonge Torrance leidt het methodisch tussen

haakjes zetten van het bestaan van God in de wetenschap ertoe, dat Gods handelen in de geschiedenis niet als zodanig herkend kan worden. Maar gaat dit handelen het domein van de natuurwetenschap niet inderdaad te buiten, zodat deze het per definitie niet in haar greep kan krijgen? Torrance geeft toe dat het praktisch gezien niet veel verschil maakt of men methodologisch naturalisme aanvaardt of niet. Het gaat hem er meer om dat de christen niet ineens kan ophouden christen te zijn wanneer deze zijn laboratorium binnenstapt. Torrance's moeite met de term 'naturalisme', ook al wordt die gekwalificeerd door 'methodologisch', valt in dit verband wel te begrijpen.

De anglicaanse theoloog Simon Oliver verkent, in het verlengde van de manier waarop Franse continentale denkers met dit thema bezig zijn, wat het inhoudt om de schepping als *gave* te zien. Dat impliceert op z'n minst dat deze voor ons betekenis krijgt omdat ze naar de Gever verwijst en dus niet puur gebruiksmateriaal kan zijn. Schepsel-zijn wil zeggen deze gave dankbaar koesteren (zoals je de zelfgemaakte mok die je ooit van je tweejarige kind kreeg altijd zult koesteren, in tegenstelling tot je pc). Zonde is de weigering om vanuit deze dankbaarheid jegens God te leven. Oliver trekt in het verlengde hiervan enkele verrassende bijbels-theologische lijnen rondom verzoening en eucharistie.

De onlangs plotseling overleden systematisch theoloog Christoph Schwöbel neemt in een wat abstractere bijdrage zijn uitgangspunt in de theologie van Luther. Vanuit diens visie op de schepping als Woordgebeuren gaat hij na wat het betekent om de schepping als een communicatieve taaldaad van de drieenige God op te vatten, en niet zozeer als een boek of een mechanische klok. Calvijnenkenner Randall Zachmann laat vervolgens zien hoe Calvijn de bevindingen van wetenschappers in zijn tijd voluit aanvaardde, maar hen daarbij opriep om 'hogere te zien' en God als

hoogste Bestuurder te erkennen. Calvijn spoorde zelfs elke gelovige aan tot wetenschappelijk onderzoek, als middel om zich eens te meer te verwonderen over Gods grootheid. Anders dan men misschien zou verwachten, was Calvijn dus 'a theologian utterly devoted to the sciences' (22).

Van de overige bijdragen noem ik nog die van oudtestamenticus William P. Brown, die vanuit zijn niet-antropocentrische lezing van het boek Job de mogelijkheid openhoudt dat het ook elders in het universum wemelt van leven. Browns vakgenoot John Walton vat zijn vanuit eerdere publicaties bekende visie op Genesis 1 en 2 samen, al vermijdt hij daarbij nu het scherpe (en niet overtuigende) tegenover elkaar stellen van materiële en functionele oorsprongen. Blijft staan dat de hoofdstukken, gelezen vanuit het perspectief van de eerste lezers, een evolutionaire verklaring van het leven zijns inziens niet uitsluiten. Mark Harris vergelijkt in een originele bijdrage vier interpretaties van bijbelteksten als Jesaja 55:12, waarin de natuur wordt opgeroepen om God te prijzen. Tom McLeish ten slotte pleit voor een 'theology of science' waarin wetenschappelijk onderzoek gezien wordt als dát deel van de dienst der verzoening, waarin we streven naar herstel van de gevallen verhouding tussen mens en natuur. Dat lijkt me, ook te midden van de doorgaande vaccinatiedisputen, een overwegenwaardig theologisch uitgangspunt.

G. van den Brink

Andrew B. Torrance en Thomas H. McCall (red.), *Christ and the Created Order: Perspectives from Theology, Philosophy, and Science*, dl. 2 (Grand Rapids: Zondervan, 2018) 304 p., \$ 36.99 (ISBN 9780310536086).

Dit is de vervolgbundel op de hierboven besproken uitgave. De formule is dezelfde:

christelijke theologen, bijbelwetenschappers, filosofen en natuurwetenschappers doordenken elk een hen ter harte gaand aspect van de schepping c.q. scheppingsleer – alleen nu specifiek vanuit christologisch gezichtspunt. Dat is een belangrijke aanvulling op de vorige bundel, want zoals de redacteurs terecht vaststellen: in discussies over geloof en wetenschap gaat het zelden over Jezus Christus, terwijl in het christelijk geloof toch alles om Hem draait. Met deze bundel willen ze onder meer bereiken dat christenwetenschappers wat vaker aan Jezus denken wanneer ze aan het werk zijn (18). Wat betekent het voor de geschapen werkelijkheid dat alle dingen, dus ook de dingen die wetenschappelijk onderzocht worden, in Christus geschapen zijn en hun samenhang vinden (Kol. 1:16-17)?

Niet alle auteurs gaan op deze vraagstelling, of breder op de betekenis van Christus voor de geschapen orde, in. Dat maakt deze bundel (meer dan de vorige) dispaaraat. Richard Bauckham, Paul Moser en Justin Barrett bijvoorbeeld vatten eerder werk van hun hand samen. Dat levert mooie en leerzame overzichten op, maar hun inbreng heeft slechts zeer zijdelings met het thema van de bundel te maken. Misschien hadden de redacteurs dus de moed moeten hebben om hun te zeggen: 'U bent een eminent geleerde en dit is een belangwekkend opstel, maar het past niet bij de door ons beoogde bundel, dus we nemen het niet op'. Dat had een sterker en consistentere geheel opgeleverd.

De bijdragen die wel goed op het hoofdthema betrokken zijn, werken de betekenis ervan op verschillende manieren uit. Zo laat N.T. Wright zien dat de manier waarop het Nieuwe Testament Christus en de schepping bijeenhoudt van belang is om deïsme te vermijden. Wetenschap ligt altijd weer open naar de verleiding te denken dat God slechts de eerste aanzet gaf. Christenen zullen zich echter om de wereld goed te begrijpen moe-

ten oriënteren op de openbaring in Christus. Van Hem leer je schepping en koninkrijk te verbinden. God was na de schepping bepaald niet klaar met zijn werk. Wright wijst in dit verband op de parallel tussen de gelijkenissen van het koninkrijk en de evolutietheorie: wat goed is komt langzaam, als zaad dat slechts geleidelijk, en door allerlei mislukkingen heen, ontkiemt (Mark. 4:1-9). Anderen (Norman Wirzba en Brian Curry) geven aandacht aan het kwaad in de schepping, dat ze verbinden met de machten die blijkens het Nieuwe Testament door Christus overwonnen worden. Brian Brock pleit er vanuit de incarnatie voor om het onderscheid tussen mens en dier serieus te blijven nemen, niet zozeer in biologische zin maar vanuit het theologische gezichtspunt dat de mens door God apart gezet is met een unieke roeping.

Weer anderen (James K.A. Smith en J.B. Stump) laten vanuit de tweenaaturenleer zien hoe er altijd een paradox zal blijven tussen een theologische en een natuurwetenschappelijke benadering van de schepping, maar dat het erop aankomt deze twee desondanks bijeen te houden. Het is dezelfde paradox die in Chalcedon niet opgelost maar juist zorgvuldig vastgehouden werd. In deze benadering kan ik me beter vinden dan in die van Marilyn Adams, die voor een supralapsarische christologie kiest (een denklijn waar het anglicanisme altijd een zekere openheid naar heeft). De incarnatie is dan ook afgedacht van de zonde een blijk van Gods liefde voor de materiële wereld. Dan heb je de paradox opgelost en verbind je Christus en de schepping maximaal; maar bijbels-theologisch gezien wordt het zeer speculatief. Niet alle opstellen in deze bundel zijn dus even overtuigend. Christelijke natuurwetenschappers en filosofen gaan soms ook nogal associatief met bijbelteksten om (het opstel van Wilson Poon biedt hier een voorbeeld van).

Toch hebben de redacteurs er goed aan gedaan aandacht te vragen voor deze thema-

tiek, die van belang is voor ieder die als christen in wetenschap geïnteresseerd is. Hun bundel maakt in elk geval glashelder (meteen al het openingsopstel van Murray Rae laat dit goed zien) dat de betekenis van Christus niet beperkt kan worden tot het individuele heil, maar zich, rijker en wijder, uitstrekt over het geheel van schepping en geschiedenis.

G. van den Brink

Cultuur

Heino Falcke (met Jörg Römer), *Licht in de duisternis: Zwarte gaten, het universum en wij* (Amsterdam: Prometheus, 2020) 335 p., € 24,99 (ISBN 9789044645231).

De bekende Nijmeegse astrofysicus Heino Falcke schreef dit boek samen met wetenschapsredacteur Jörg Römer van *Der Spiegel*. Deze interviewde Falcke in april 2019, nadat Falcke eerder die maand de allereerste foto van een zwart gat gepresenteerd had. Römer zal Falcke in dit boek geholpen hebben bij het uitleggen van ingewikkelde wetenschappelijke kwesties aan een breed publiek en hem wellicht ook gestimuleerd hebben tot het aanbrenge van een persoonlijke toets. In elk geval is het boek met tal van autobiografische anekdotes gelardeerd. Men beleeft de recente ontwikkelingen in de astronomie als het ware met Falcke mee. Het boek omvat dan ook veel meer dan een schoolse verhandeling over zwarte gaten. Het is opgebouwd uit vier delen, aangevuld met een handig glossarium. Het eerste deel legt uit hoe ons zonnestelsel in elkaar zit en hoe dat in de loop van de geschiedenis geleidelijk blootgelegd werd. Copernicus en Kepler zorgden als 'wiskundig onderlegde theologen' (43) voor de beslissende omwenteling in het wereldbeeld. Sindsdien werd stap voor stap steeds

meer duidelijk. Zo werden bijvoorbeeld de Venusovergangen aangegrepen voor het berekenen van de afstand tussen de aarde en de zon (de zgn. astronomische eenheid).

Het tweede deel gaat over de meer recente ontwikkelingen sinds Einstein. Dan wordt het natuurlijk complexer. Maar ook al lukt het de auteur(s) niet helemaal om de draad steeds goed vast te houden (zo wordt al over quasars gesproken, 121, voordat uitgelegd wordt wat dat zijn), toch wordt de lezer ook hier met goedgekozen voorbeelden meegenomen. Duidelijk wordt onder meer hoe de ontdekking van de zogenaamde radiotelescopie ons kennisbereik enorm vergrootte. Mede daardoor is de geschiedenis van de astronomie, naar een woord van Hubble (107), er één geworden van 'terugwijkende horizonnen': de aarde bleek onderdeel van ons zonnestelsel, dat zonnestelsel van de Melkweg (ons zonnestelsel draait in 220 miljoen jaar om het centrum van de Melkweg), de Melkweg van een universum met talloze andere sterrenstelsels – en volgens sommigen is het universum er ook nog maar weer één van de vele. Dat laatste ziet Falcke echter terecht als een metafysische theorie (soms bedoeld om de theïstische conclusie uit de fijnafstelling van ons universum te vermijden), waarvoor geen empirisch bewijsmateriaal voorhanden is. De enorme afstanden in tijd en ruimte en de voortdurende reconfiguraties van gigantische hoeveelheden massa en energie zijn evengoed duizelingwekkend genoeg.

Het derde deel beschrijft stap voor stap de aanloop naar het moment waarop de eerste foto van een zwart gat (M87*) gemaakt werd. Hoewel dit de aanleiding voor het boek was, zou de lezer die wat minder in details geïnteresseerd is dit deel kunnen overslaan. Het vierde deel is wel weer van algemeen belang, zeker voor theologen. Dat gaat namelijk over de 'grote vragen', zoals die naar de plaats van de mens en naar God (235). Hier

komen dus de zogenaamde grensvragen aan de orde, waar natuurkunde, filosofie en theologie elkaar raken. Wat is de oorsprong van de meest fundamentele natuurwetten? Wat was er voor de oerknal? De spelregels van het heelal zijn we beter gaan begrijpen, maar niet waar het spel en de regels vandaan komen (281). Falcke moet niets hebben van pogingen om zulke vragen buiten de orde te verklaren. 'De zelfopgelegde beperking tot niet-religieuze vragen is een natuurwetenschappelijke methode, maar levert geen algemeen geldig antwoord op die vragen' (279).

Hoewel zelf gelovig christen, acht Falcke een agnostische houding als reactie op de moderne astrofysica intussen 'alleszins begrijpelijk' (279). Maar wijst het wonderbaarlijke geheel toch niet in de richting van een Schepper (vgl. Ps. 19), ook als zich dat in wetenschappelijke zin niet hard laat maken? In elk geval heeft de moderne natuurkunde de vraag naar God allerminst overbodig gemaakt (281). Falcke verwerpt dan ook het gebruikelijke conflictdenken over de verhouding van geloof en wetenschap. Hoewel hij gedreven wordt door het hartstochtelijke verlangen om grenzen te verleggen dat eigen is aan de wetenschap, is hij zich – juist als astrofysicus – zeer bewust van de beperktheid van onze wetenschappelijke kennis. Het is niet ondenkbaar dat onze cognitieve vermogens letterlijk te gering zullen blijken om datgene wat we aantreffen nog te kunnen begrijpen. De wetenschap van het heelal laat ons dus vooral zien hoe klein we zijn (285); om licht in de duisternis van ons bestaan te krijgen, blijven we aangewezen op andere bronnen. Naar zulke andere bronnen (die verder reiken dan de persoonlijke ervaring) had misschien nog iets nadrukkelijker doorverwezen kunnen worden. Maar afgezien daarvan is dit een bijzonder leerzaam boek.

G. van den Brink